

Freak-nek nevezzetek? A társadalom szerepe az emberi test normalitásának megítélésében

Társadalmunk kollektív testképében évszázadok óta körülhatárolódik az, amit „normálisnak”, és az, amit „másmilyennek” határozunk meg – ez utóbbi csoportba tartozik a fogyatékosnak tartott emberi test is. E csoportok kialakulásának oka maga a társadalom. Évszázadok óta fennálló jelenség, hogy az ember rendszereket, kategóriákat hoz létre, többek között abból a célból, hogy az embereket magukat is különböző típusokra ossza. Ennek a folyamatnak a része egy normarendszer létrehozása, illetve azon kritériumok meghatározása, melyek eldöntik, ki lehet tagja, és ki az, aki nem illik bele ebbe a normarendszerbe. Ez gyakran stigmatizációt, megbélyegzést von maga után, illetve azt, hogy alapvetően különböző személyeket egyetlen közös tulajdonságuk miatt különálló embercsoportként kategorizálnak. Ebbe illik bele a *freak*, a *freak show* jelenségének megszületése is. A *freak* kívül esik a normálison, a *freak* ember egy személyben lenyűgöző, visszaszító, csábító és émelyítő. Az ő segítségével értelmet és létjogosultságot adhat az ember saját létezésének vagy furcsaságainak.

Kulcsszavak: fogyatékos, ember, társadalom, freak, normalitás

BEVEZETÉS

Jelen tanulmányban a társadalom viszonyát vizsgálom az emberi testhez – különösképpen a fogyatékossgal élő emberek testéhez. Munkám első felében arra világítok rá, hogy a társadalomnak milyen szintjei vannak, hol és milyen formában jelenik meg az emberi test mint a gondolkodás tárgya, és hogy ebben hol helyezkednek el a különböző testtel rendelkező emberek, személyek, illetve, hogy milyen hatások érik őket emiatt. A szöveg második felében ezt a témát szűkítem a *freak show* jelenségére, és az imént kifejtett kérdéskört arrafelé terelem, hogy miként jelenik meg benne a *freak*. Mit nevezünk *freak*-nek? Hogyan kapcsolódik ide a fogyatékossg, és hogyan áll ez kapcsolatban a társadalommal? Ezekre a kérdésekre (is) keresem a választ.

1. AZ EMBERI TEST – NORMÁLIS VAGY ABNORMÁLIS?

Ahhoz, hogy főbb fogalmainkat elhelyezzük, érdemes a kultúra széles körű jelenségét némileg definiálni. Edward Burnett Tylor antropológus szerint a kultúra egy sokrétű tapasztalat, amelyet az ember a társadalmon keresztül kap – ez pedig hatással van a gondolkodásmódjára és a tudására, a művészetre, a jogi rendszerekre,

a morális és egyéb mormákra (Tylor, 1988). A kultúrafogalom értelmezése a jelen szöveg szempontjából fontos, hiszen a továbbiakban nagy hangsúly esik arra, hogy a témát és a vizsgált kérdéskört ezen keresztül, talán könnyebben értse az olvasó.

Habár a fogyatékoság társadalmi stigmájára alapvetően senki sem vágyik (Wendell, 2010), elmondhatjuk, hogy jelen társadalmunkat a stigma és azok hatalmi rendszerei nagyban meghatározzák. A fogyatékosággal élő emberek, illetve nem fogyatékos emberek és embercsoportok közötti hierarchia – mely nagyrészt egy mesterségesen létrehozott helyzet – létezik, amelyet igen erősen meghatároz az egyén, a kultúra, illetve hangsúlyosan a mindenkori társadalom maga (Hernádi & Könczei, 2016).

A mai, kortárs társadalomban a testképet, az ideális test képét több tényező is befolyásolja. Fontos kiemelni a fogyasztói társadalom által meghatározott testideált – a szép, fiatal, egészséges testet –, ezek az optimálisnak tartott kritériumok nagyban meghatározzák nemcsak a nem fogyatékos, hanem a fogyatékosággal élő személyek gondolkodásmódját is. Ezekben a rendszerekben sok esetben a fogyatékos test nagyon nehezen vagy egyáltalán nem helyezhető el (Horváth & Novák, 2014).

A fogyatékoság jelensége hosszú és összetett kulturális történelemmel rendelkezik, vita övezi azonban azt a kérdéskört, hogy létezett-e az emberiség története során, vagy megjelenése a nyugati modernitás fejleménye-e (Johnston, 2016). Alapvető kérdései közé tartozik az identitás, a normalitás, illetve a mindennapi élet társadalmi feltételei (Johnston, 2016) – a fogyatékoság tehát nagyban függ a társadalmi megítéléstől, a nem fogyatékos emberek „fogyatékosképétől”. A fogyatékosággal élő személyek megismerésével egyidőben a velük szembeni közömbösség is csökkenni látszik (Horváth & Novák, 2014). Ennek ösztönzésére segítségül hívhatjuk a művészetet, amely szembesít előítéleteinkkel, mindennapi szorongásainkkal, új gondolati megközelítéseket biztosít a másság rekonstruálásához (Hernádi, 2009) – tehát változásokat az egyéni szinten túl a társadalomban is képes előidézni.

A fogyatékoságnak mint másságnak a látványa számos esetben zavart vagy szorongást okoz, provokál, nyugtalanít (Hernádi & Könczei, 2016). Azzal, hogy bizonyos embereket mássá teszünk, létrehozunk a „mátság” fogalmát, őket szimbólumként kezeljük, és ez a szimbólum általában olyan jelentéssel bír, amittől félnünk – saját elutasítottságunkat és félelmeinket vetítjük ki rájuk. A „mátság” érzete adódhat a fogyatékosággal élő személyek tökéletlenségéből, sérülékenységéből, kiszolgáltatottságából, a test feletti uralom elvesztéséből (Wendell, 2010). A fogyatékos testtel rendelkező egyén gyakran nem kívánatos, természetellenes, abnormális, illetve értékvesztett állapotban van jelen mások szemében, ami normalizációt kíván (Hernádi & Könczei, 2016), a társadalomnak nem teljes értékű tagja, a normalitásnak eleget nem tevő ember, aki a normalizációs elvárásoknak egyre kevésbé tud megfelelni a mai felgyorsult, állandó gyorsaságra ösztönző világban (Wendell, 2010). A fogyatékos test csorbítja a kiszámíthatóságot és a kontrollt, facilitálja a normális és abnormális közötti határ elvékonyodását; emlékezteti az embereket, hogy normális-létük sem feltétlenül állandó, bármikor átkerülhet a másik oldalra (Hernádi & Könczei, 2016).

A normalitás megszüntetésének eredményeként eltűnhet annak a domináns normának a jelensége, melyhez mai társadalmunk többségében igazodik, hiszen a diverzitás szembefordul annak kényszerével. Amennyiben a fogyatékoságot az emberi lét egy lehetséges módjaként ábrázoljuk, az képes lesz elmosni a hatá-

rokat a fogyatékossgal élő emberek, és a többségi társadalom között (Hernádi & Könczei, 2016). Gyakorta előfordul, hogy egy bizonyos tulajdonság normalitását nem annak gyakorisága határozza meg, hanem az, hogy az az egyén életformájában normatív, tehát ezáltal eme tulajdonságok palettáit bővíteni érdemes, hiszen a társadalmi normákat mi magunk alkotjuk (Canguilhem, 2004). Hasonló eredményeket érhetünk el azáltal, hogyha a fogyatékossgal, illetve az anélkül élő emberek közötti hasonlóságot hangsúlyozzuk, hiszen ezáltal könnyebb a „más”, a fogyatékossgal élő emberekkel való azonosulás (Wendell, 2010). A hasonlóságoknak a hangsúlyozása képes arra, hogy a korábban említett problémákat megfordítsa, hiszen egyre kevésbé szembetűnővé és láthatóvá teszi a fogyatékossgal tényét – azonban a személyes emberi értékeket, tulajdonságokat láthatóvá teszi (Wendell, 2010). Fontos észrevenni, hogy, ahogyan nincsen peremek nélküli társadalom, úgy nincsen deviancia nélküli norma sem. Az ettől való eltérés segít rámutatni a többségi társadalom gyengeségeire, ezáltal idővel a norma, a megfelelő emberi lét felülvizsgálata is lehetségessé válik (Huba, 2001).

Korunkban is még gyakran a fogyatékossgal élő személyek ezért keltenek féltelmet az ép emberekben – emlékeztetnek minket a 'másik oldalra', azonban bizonyos szemszögből meg is nyugtatnak, hiszen magunkat hozzájuk hasonlítva normálisnak, vagy normálisabbnak érezhetjük saját magunkat (Wendell, 2010).

A test ellenáll a szimbolikus megragadhatóságnak. A modern nyugati kultúra fel fogása, hogy a testről hallgatni kell, a tudományból mellőzni (Müller, 2009).

2. FREAK SHOW

Test legtöbbször kétféle van: „saját”, amely általában nem zaklat fel; illetve „másik”, mely gyakran funkcióval bír az önértelmezés terén. A különleges testet, mint jelenséget fontos kiemelni ott, ahol saját magunkat és a világunkat magyarázzuk és értelmezzük. A kontrollálhatóság érzése sok esetben jelentős – ilyen helyzetek hatására a fogyatékossgal elhatárolódik, a másik tulajdonába kerül, és elkülönül a „normális én” és a „deviáns másik” (Hernádi & Könczei, 2017). Az európai kultúra hatása az, hogy bizonyíték szükséges ahhoz, hogy valaki emberi minősítést szerezhesen – a megszokottól különböző testek a képzeletet hergelik. A freak show nagy jelentőséggel bír a társadalmi normáktól eltérő testek szempontjából. A főként nyugati kulturális tradícióban a fogyatékossgal élő személy jellemzően egy kiszolgáltatott helyzetben levő, sérülékeny, tökéletlen testű alak, akire általánosan jellemzőek a hibás testi funkciók, az atipikusságok, rendellenességek, illetve a normától és normálistól eltérő sajátosságok. Ennek a valakinek teste típusosan rendelkezik az alábbi jelzőkkel: szabálytalan, deviáns, kirekesztett, alárendelt (Hernádi & Könczei, 2017).

Az a test, amelyik más, már évszázadokkal ezelőtt is a közszemle érdeklődését élvezte. A 18. században a fogyatékossgal élő személyek a társadalom peremén éltek, nem vehettek részt az esztétikai színházak előadásaiban (Kuppers, 2003). A 17. században Európában a jelentős deformitásokkal rendelkező személyeket a természet csodálatos teremtményeiként tartották számon. (McHold, 2008). Egyrészt a freak képviseli a bűvöletünket a tükörképünkkel szemben – a kép, amit önmagunkkal szemben hordozunk, ebből az egyidejű és kétértelmű reakcióból származik. A freak biztosítja a nézőt, hogy az a megfelelő társadalmi csoportba tartozik.

A horror ott kezdődik, hogy a néző rádöbben arra, hogy ez a szörnyű lény lett az ő saját identitásának központja – az önképből mindent el kell távolítani, hogy az elérni kívánt kategóriához énjé létrejöjjön. Viszont öröme van annak is, aki néz – a bámuló hatalmi viszonyt eredményez. A közönségből válik a „normális”, míg a szokatlan test pedig a „másik”. Ezeknek a határoknak az éles megkülönböztetése szintén illúzió; a „szörnyű más” szintén hasonlít a „normális” énjéhez. A viktoriánus korban kiemelt szerepe van a „szörnyszerű másik”-nak, a visszavonhatatlanul másnak, ami valamilyen szinten mégis zavaróan hasonló (Davies, 2015).

A freak showkat az a feltevés vezeti, hogy a freak kulcsfontosságú az alapja annak a megnyugtató képzetnek, hogy van egy állandó, minőségbeli különbség a deviáns és a normális között. A felosztás a freak és a normális között egyértelmű, látható és számszerűsíthető. A kulturális jelentés, amely a különleges testekre helyeződik – elnyom, üldöz, árt.

A bámulás egy dinamikus küzdelem. Egy bámuláson alapuló kapcsolat megcsiklandoz, elidegenít, fennmarad, vagy megszűnik (Davies, 2015). Van néhány elnyomó ismétlődése az „én” és a „másik”, illetve a „normalitás”, és „abnormalitás” közötti határoknak. Van lehetőség megértésre és empátiára, a létezés, az élet különféle módjainak megismerésére, amelyek arra készítetnek minket, hogy megkérdőjelezzük korábbi feltevéseinket a viktoriánus korról, illetve jelenlegi kultúránk testi sokszínűségének kapcsán egyaránt (Davies, 2015).

A freak olyan lény, aki lenyűgöző, visszataszító, csábító és émelyítő egy személyben, aki olyasmire képes, amire senki más nem az emberi populációban. Nem egészen emberi, hanem egzotikus különlegesség, feléleszti a nyugtalan elragadtattág érzését – egyszerre illik rá az elviselhetetlenség és a vonzóság. Határokon jár át, veszéllyel fenyeget azokkal a megnyugtató definíciókkal kapcsolatban, amelyekre támaszkodni szoktunk. A freak testet a bámuló tekintet teremti meg, amely a különbséget egy illúziókba burkolt testi normára alapozva hoz létre. A freak gyakran megsért biztosnak vélt én-határokat, illetve időnként azokat megerősíti. A freak test szerepeket kap, ezzel undort és gyűlöletet kiváltva. Ezek a szerepek a nézők számára is fontosak, hiszen azáltal, hogy távolságot tudnak teremteni attól, amilyenek biztosan nem szeretnének lenni, megnyugvást és élvezetet is kaphatnak. Ezekhez kapcsoltnak a freak fogalma legegyszerűbben talán úgy magyarázható meg, mint egy olyan emberi lény, aki furcsa, különös testformája által mutogatásra érdemes. A fogyatékossgát ezáltal a társadalom látványként jelöli meg, hiszen szüksége van rá, hogy megerősítse a norma valóságát. A freak szükségletet elégít ki azáltal, hogy rábreszt saját belső szörnyszülöttségünkre, illetve a freakség, mint biológiai tényező, valamint testi másság van jelen (Hernádi & Könczei, 2017).

Azonban, amint láthatóvá válik, elveszíti erejét – freak, vagy szörnyeteg lesz belőle (Kuppers, 2003). A freak jelenségének mögöttes tartalma a „bűvölet és az erő”, egy freak show-ban együttesen keveredik a kereskedelem és a szenzacionalizmus. Ezek során a nézőkben levő érzelmi paletta a rémület és az elégedettség közötti skálán mozog – az előadások lehetővé teszik számukra, hogy újraértékeljék szerencsés helyzetüket. A freak show-k által közvetített elgondolás szolgál a nézők számára az ön-identitás fokozására, lehetővé teszi, hogy a közönség boldog, visszafogott, megfélemlőnek, normálisnak tekinthessen saját magára (Kuppers, 2003). A többségi társadalomban meghatározó a félelemérzet, annak a látványra egy másik emberi testen, hogy valami torz, vagy hiányzik (Horváth & Novák, 2014),

azonban a bámulás sok esetben segít a nézőknek felismerni, hogyan tapasztalják meg a látást, mint érzékelést – ez a fajta tapasztalás lehetőséget biztosít arra, hogy a bevonódott személyek újraértelmezzék a fogyatékos test általi szociális, kulturális, és esztétikai feltételezéseiket (Durham-Wall, 2019). Az emberi tekintet azonban gyakran nem emberi lényeket észlel, hanem testeket, illetve azok képeit. Ezek mentén a testnek fontos szerepe van az önfelfogásban, illetve a társadalomba való beilleszkedésnek is egy fontos eszköze, melyekben az éppen aktuális kultúrának igen fontos szerepe van (Hernádi & Könczei, 2017).

Ezt követően a posztmodern médiában a másság új esztétikai rendszert kapott, a freak kulturális státusza pozitívabbá vált. A néző már sokkal kevésbé fél, vagy borzong, inkább érdeklődve figyel. Egyre több a self-made freak, a freakség egyre több körben a másság vezérfogalma, bárki magáévá teheti, módja lehet saját maga kívülrőliségének kifejezésére. Újra szimbolikussá válnak a testi különbségek, melyek a domináns kultúrát szolgálják (Hernádi & Könczei, 2017).

Azok a testi deformitással rendelkező emberek, akik a profit érdekében álltak közönség elé, növelték a társadalom szorongását, hiszen az utazásaikkal azt az érzetet növelték, hogy függetlenek képesek lenni a társadalmat általánosan stabilizáló intézményektől: a családtól és az egyháztól.

A freak professzionális léte a viktoriánus kor legszörnyűbb énjét mutatja be – egy miniatűr változatot mutat brutalitásukról, hitelességükről, hajlandóságukról a szerencsétlen kizsákmányolására. A freak meghatározza a nézők számára a relatív normalitást, a fizikai funkcionális minőségét (McHold, 2008).

ÖSSZEZÉS

A mai társadalmi helyzetben jól körülhatárolhatóan kettéválik a fogyatékos emberek, és nemfogyatékos emberek csoportja. Körülhatárolható egy ideálisnak tartott test fogalma, amelyet a társadalom egy jelentős része elfogad, mint elfogadható – ezért, sok esetben, ami ezen kívül esik, az lesz a „másik”, ahová számos esetben a fogyatékos embereket is sorolja a környezete, illetve, amely helyzet gyakran az érintett személyek stigmatizációját vonja maga után. Itt fontos megjegyezni azt is, hogy a két csoport közötti szembenállás saját magát indikálja. A többségi társadalom és a fogyatékosággal élő emberek nem létezhetnek egymás nélkül. Ha nincsen fogyatékosággal élő ember, a többségi társadalom definíciója tehát értelmét veszti; azonban a fogyatékoság meghatározásában és létrehozásában a társadalom, és a környezet adottságai nagy szerepet kapnak.

A saját test tapasztalata több szempontból lényeges. Egyrészt, a test információhordozó saját magunk, és a külvilág felé is, valamint, saját identitásunk meghatározásában is fontos szerepet játszik. Az ember hajlamos a testet rendszerekbe sorolni, melynek tudatosan, vagy sem, de számos esetben az eredménye valamilyen fajta kirekesztés, stigmával való felruházás – a fogyatékos emberek irányába pedig ez a fajta attitűd szintén jelen van. Abban, hogy egy fogyatékosággal élő embert a társadalom hogyan lát, szerepet játszik a kultúra is – a fogyatékoság reális ábrázolása pedig elősegítheti azt, hogy a nemfogyatékos emberek körében csökkenjenek a negatív érzések, sztereotípiák és stigmák egy-egy fogyatékosággal élő ember iránt.

Már az elmúlt évszázadok korairól elmondható, hogy a különböző emberi anomáliák hozzájárultak a normalitás fogalmának kialakításához. E folyamat tudatosan, vagy tudattalanul, de a társadalmi hierarchiát láttatja, ezáltal kiemeli a stigmákat. Ezek a tényezők mind szorosan összefüggenek a freak showkkal, azok sikerével, ahová az imént összefoglaltakon keresztül a dolgozat tematikája eljut. A freak show műfajának sajátossága, hogy különleges teste miatt mutogatásra érdemes emberekkel dolgozik, ebből szerez profitot. Többek között fogyatékossgal élő emberekkel is dolgozik, akiket a freak show-n keresztül a társadalom elsősorban látványként ítél meg. A freak bűvöletet képvisel, örömforrásként van jelen – hiszen képviseli azt, hogy a néző a megfelelő társadalmi csoport tagja. Emellett a freak showra jellemző bámulás hatalmi viszonyokat szül, azt közvetíti, hogy a közönség a „normális”, a szokatlan test pedig a „másik”. A freak gyakran olyan személy, aki tulajdonosa a „szörnyszerű”, vagy gyakran „abnormális” jelzőknek. A freak személy teste másnak ítélt test, az érintett emberek gyakran marginalizált életet élnek. A freak ember egy személyben lenyűgöző, visszataszító, csábító és émelyítő. Habár a többségi társadalomban gyakran félelemérzetet kelt, hogyha valami más, vagy torz, ezzel szemben az említett körülmény lehetőséget ad arra, hogy az adott, nemfogyatékos ember újraértelmezze saját feltételezéseit.

A test fontos szerepet tölt be az önfogadásban és a társadalmi befogadásban, melyben az aktuális kultúra kulcsfontosságú. A másságot ma sok esetben kirekesztik, tabuként kezelik, azonban segítséget nyújt abban is, hogy új esztétikai rendszert hozzon létre, illetve a néző figyelme érdeklődéssel telített. A társadalom részeit képezi a marginalizált, a befogadott, valamint, a stigma tulajdonosa egyaránt. A művészet nélkülözhetetlen tevékenység mindenki számára, ezen keresztül az ember másként gondolkodik a világról, önmagáról, valamint az őt körülvevő környezetről egyaránt.

Habár a fogyatékossg orvosi, illetve egyéb individuális modelljei számos helyen elterjedtek, egyre nagyobb teret kapnak azok a társadalom és a kultúra szerepét hangsúlyozó megközelítések, valamint azok, amelyek e kettőt ötvözik. Megfigyelhető az is, hogy, habár kisebb-nagyobb előrelépések történtek a fogyatékossg kérdéséhez való hozzáállásban (például egyre inkább terjednek azok a megközelítések, amelyek támogatóak, facilitálják a társadalmi felelősségvállalást az akadályok leküzdésében), még mindig jelen vannak olyan közegek mai világunkban is, ahol a fogyatékossgal élő emberek azért, mert nem lehet őket besorolni egyes, szintén emberek által létrehozott normarendszerekbe, stigmatizációt, súlyosabb esetben kirekesztést, marginalizációt élnek át.

Irodalomjegyzék

- Davies, H. (2015). *Neo-Victorian Freakery. The Cultural Afterlife of the Victorian Freak Show* (pp. 1–15). Palgrave MacMillan. <https://doi.org/10.1057/9781137402561>
- Durham-Wall, M. (2019). What are you looking at? Staring down notions of the disabled body in dance. In Koppers, P. (ed.). *Disability Arts and Culture. Methods and Approaches* (pp. 77–93). Intellect.
- Hernádi I. (2009). A fogyatékos női testről alkotott kép(zet)ek. *Fogyatékossg és Társadalom*, 1(1), 87–92.
- Hernádi I. & Könczei Gy. (2016). Miért másodrendű polgárok? Fogyatékossg és állampolgárság. In Könczei Gy. & Hernádi I. (szerk.). *Az esélyegyenlőségtől a Taigetoszig? Fogyatékossgtudományi eredmények a „másik oldal” megértéséhez* (pp. 173–194). L'Harmattan Kiadó.

- Hernádi I. & Könczei Gy. (2017). FREAK SHOW: „művészet” vagy „pornográfia”? avagy: az elnyomás freakonológiai megközelítése. In Flamich M., Hernádi I., Hoffmann R. & Sándor A. (szerk.). *Paradigmák Örvényében. Fogyatékoságtudomány Magyarországon* (pp. 27–34). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar.
- Horváth Zs. & Novák G. M. (2014). Az épség és alternatívái. Testtudati fókuszok terápiás és színházpedagógiai kontextusokban. *Iskolakultúra*, 24(7-8), 69–79.
- Huba, M. (2001). A normától való eltérés: fogyatékoság vagy érték? In Fenyő D. Gy. (szerk.). *Nézopontok, motívumok. Irodalmi témakörök* (pp. 42–44). Krónika Nova Kiadó.
- Johnston, K. (2016). *Disability Theatre and Modern Drama*. Bloomsbury Publishing Plc. <https://doi.org/10.5040/9781408185179>
- Kuppers, P. (2003). *Disability and Contemporary Performance. Bodies on the Edge*. Routledge.
- McHold, H. (2008). Even as You and I: Freak Shows and Lay Discourse on Spectacular Deformity. In Tromp, M. (ed.). *Victorian Freaks. The Social Context of Freakery in Britain* (pp. 21–36). The Ohio State University Press.
- P. Müller P. (2009). *Test és Teatralitás. Akadémiai doktori értekezés*. Pécsi Tudományegyetem.
- Taylor, E. B. (1988). A kultúra tudománya. In Maróti A. (szerk.). *Forrásmunkák a kultúra elméletéből I.* (pp. 167–178). Tankönyvkiadó.
- Wendell, S. (2010). *Az elutasított test. Feminista filozófiai elmélkedés a fogyatékoságról*. ELTE Eötvös Kiadó.